

5. Антонович В. *Про українофілів та українофільство // Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – К., 1995.
6. Драгоманов М. *Переднє слово [до "Громади" 1878 р.] // Вибране (...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні).* – К., 1991.
7. Лисяк-Рудницький І. *Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе у 2 т. – Т. 1.* – К., 1994.
8. Сарбей В. *Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал - 1993. - №7-8.*
9. Шип Н. *Інтелекція на Україні (XIX ст.): Історико-соціологічний очерк.* – К., 1991.
10. Катренко А. *Український національний рух XIX ст.* – К., 1999. – Ч. 2.
11. Меджецький В. *Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX - на початку XX століття // Україна модерна.* – Львів, 2001. – Вип. 5.
12. Світленко С. *Українські громади другої половини XIX - початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / Київська старовина.* - 1995. - №2.
13. Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* – К., 1996.
14. Миллер А. *"Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).* – СПб., 2000.
15. Присяжнюк Ю. *Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм.* – Черкаси, 2002.
16. Скорик М. *Українська інтелекція: єдино можлива еліта? (проблеми суспільної репрезентації в Україні XIX ст.) // Розбудова держави.* - 2000. - №7-12.

С. О. Голдіна

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИСТАРООБРЯДНИЦЬКОЇ МІСІЇ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Останнім часом у вітчизняній історіографії зростає зацікавлення проблемами релігії та церкви. Проте поза увагою все ще перебувають порівняно невеликі православні течії, наприклад, старообрядництво. Водночас слабодослідженим залишається й питання про діяльність внутрішньої православної місії, зокрема антистарообрядницької, в Російській імперії.

Чи не найгрунтовнішим дослідженням з історії місіонерської діяльності РПЦ і нині є один з розділів колективної монографії радянських істориків на чолі з відомим релігієзнавцем, професором О. І. Клібановим [1, 438 – 462]. У зазначеному розділі проаналізовано рішення місіонерських з'їздів, діяльність місії по наверненню до православ'я послідовників різних релігій як у Російській імперії, так і за її межами, наводяться статистичні дані щодо результатів цієї роботи. Проте у розглядуваному нарисі діяльність православної місії висвітлюється в цілому на загальноімперському рівні, антистарообрядницька місія не виділяється як окремий напрямок, відсутні тут і дані стосовно України. До того ж автори праці ще перебували під впливом марксистських поглядів щодо висвітлення державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Антистарообрядницька діяльність як один із напрямів місіонерської роботи православної церкви представлена у монографії С. І. Жилока [2, 139 – 142], у книзі також проаналізовано окремі законодавчі акти та постанови Святішого синоду другої половини XIX – початку XX ст. щодо старовірів. Однак це

дослідження обмежене географічними межами Волинської губернії і не містить відомостей про організацію антистарообрядницької місії в інших регіонах України, зокрема на Лівобережжі.

У 2002 р. у старообрядницькому видавництві „Третій Рим” вийшла книга І. О. Прозорова „История старообрядчества”. Це дослідження стало однією з перших праць самих старовірів з історії їхнього віровчення від його витоків до XX ст. Книга побачила світ у Литві ще 1938 року і стала популярним виданням серед старообрядців Прибалтики, Румунії, Франції, США. Але у СРСР вона до останнього часу залишалася невідомою широкому загалу. У своїй роботі автор торкнувся й висвітлення діяльності антистарообрядницької місії в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема, місіонерських з'їздів, видавничої справи, роботи православного духовенства по організації публічних співбесід. Цінним є те, що І. О. Прозоров розповів і про реакцію старовірів на дії місіонерів, проаналізував один із популярних на той час старообрядницьких творів Безводіна на захист цього віровчення „Броня и защита староверия от насилия миссионеров на беседах и полное руководство каким образом с миссионерами вести беседы и о новых никонианских чудотворцах и чудесах и о Серафиме Саровском и обманах и подделках и подлогах и замечание на призыв старообрядцев Витебским миссионерским комитетом 19 июля 1903 г.” [3, 188– 191].

Останнім часом опубліковано низку статей, автори яких так чи інакше торкаються питань місіонерської діяльності РПЦ. Наприклад, загальні тенденції конфесійної політики Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлюються у дослідженні А. Полонського [4, 8-25]. Діяльності православної церковних братств в Україні присвячено статтю І. Шугальнової [5, 637 – 642]. Відомості щодо системи органів, які координували, контролювали і здійснювали місіонерську роботу в державі, знаходимо у розвідці Г. М. Надтоки [6, 86– 98].

Отже, в усіх вищезазначених працях подаються відомості лише про загальні засади і напрями організації в Російській імперії на межі XIX – XX ст., у більшості з цих робіт не містяться дані щодо організації та діяльності місіонерської роботи на Лівобережній Україні. У зв'язку з цим при підготовці статті ми оперували в основному архівними джерелами, відомостями з дожовтневої літератури та періодичних видань. Метою пропонованої розвідки є аналіз основних форм і напрямів діяльності антистарообрядницької місії на місцевому рівні, з'ясування ефективності цієї роботи.

На межі XIX – XX ст. старообрядницьке населення розміщувалося на території Лівобережної України досить нерівномірно. Одним з найбільших регіонів розселення представників цієї етноконфесійної групи не лише на українських землях, а й в цілому по Російській імперії була Чернігівщина, де за різними даними проживало від 50 [7, 25 зв.] до 80 тисяч старовірів [8, 219]. Значно поступалася їй за кількістю старообрядницького населення Харківщина, де послідовників старої віри нараховувалося від 6 [8, 219] до 7,5 тисяч [9, 6 зв.]. Найменше старообрядців, всього 1,5 тисяч, мешкало у Полтавській губернії [8, 220].

Період кінця XIX – початку XX ст. характеризувався значними змінами у ставленні

держави до представників різних віросповідань. В умовах певного ослаблення репресивної політики стосовно цих категорій віруючих, зокрема старообрядців (1883 р.), РПЦ почала поступово втрачати офіційного (але не фактичного) союзника в особі держави у справі навернення іновірців до православ'я. Отже, з 80-х років XIX ст. перед РПЦ постало завдання власними силами боротися з представниками інших віровчень. Відмовившись від явно нездійсненних планів навернення у православ'я всіх іновірців Росії, місіонери переключилися на боротьбу перш за все проти зростаючого сектантського руху та проти зміцнення старообрядництва. Для вироблення організаційних заходів у цій справі в 1887 році в Москві відбувся всеросійський місіонерський з'їзд. На основі його постанов були складені Правила влаштування місії та визначені головні напрямки місіонерської роботи [10, 635 – 651]. У цьому документі пропонувалась програма соціальних акцій церкви: розвиток проповіді, позабогослужбових співбесід, благодійності, богословських бібліотек і розширення мережі церковних братств.

Розглянемо, як проходила реалізація цієї програми на Лівобережній Україні. Так, на Чернігівщині координацію дій духовенства по боротьбі зі старообрядництвом взяло на себе Братство святого Михайла, створене 1888 року [11, 471]. У статуті зазначалося, що головною метою цієї організації була „протиція російському розколу”, а також різним сектам у межах єпархії. Братство знаходилося під керівництвом і покровительством місцевого архіпастиря. До його складу могли входити православні мешканці єпархії, які вносили пожертвування грошима, книгами, іншими речами, та особи, які сприяли діяльності Братства особистою працею. Дійсними членами були особи, котрі вносили на потреби Братства не менше трьох карбованців на рік [12, 579-583]. Дії даної організації координувала спеціальна рада, яка збиралася приблизно раз на два місяці й складалася з восьми осіб: голови (особи з вищою богословською освітою), товариша голови, скарбничого, діловода, бібліотекаря та трьох рядових членів. Для більшої злагожденості та ефективності роботи Свято-Михайлівського братства у великих центрах старообрядництва, містах Стародубі, Новозибкові та посаді Клинцях, з 1890 р. функціонували його осередки.

Загалом Братство св. Михайла мало два головні напрями роботи: полеміко-місіонерський та просвітницький. Проаналізуємо їх детальніше.

Полеміко-місіонерська діяльність полягала у проведенні публічних та приватних бесід із старообрядцями, виголошенні проповідей і повчань з метою розкриття і спростування „хибних” переконань старовірів. Під час публічних бесід, як правило, розглядалися питання про незаконність старообрядницької церковної ієрархії, про право церкви змінювати обряди, про перстоскладання і т.п. [13, 172]. Публічні та приватні бесіди зі старовірами проводили також парафіяльні священники та книгоноші.

Результативність полеміко-місіонерської діяльності не можна назвати успішною. Згідно даних звітів Свято-Михайлівського братства, в середньому після кожної публічної бесіди православ'я чи

єдиновірство приймало 1-2 особи з 300-500 присутніх. До того ж у звітах не знаходимо інформації про кількість повернень назад у старообрядництво. Однак відомо, що, наприклад, у 1905 р. лише у посаді Єллонці Стародубського повіту з єдиновірства до старої віри перейшло 19 чоловік. При цьому священник Ф. Фомичов зазначав, що були й інші випадки переходів, незафіксовані у документах [14, 335].

Просвітницька діяльність Братства св. Михайла була представлена двома основними напрямками: 1) відкриття та підтримка початкових церковних шкіл у старообрядницьких слободах; 2) поширення в єпархії антистарообрядницької літератури.

Наприкінці XIX ст. у вищих церковних та світських колах панувало переконання, що церковні школи місцевостей, заселених переважно старовірами, мали не лише загальноосвітнє значення, а були й важливим засобом зближення старообрядців із православною церквою. Виходячи з таких міркувань, Братство св. Михайла всіляко сприяло початковій церковній освіті [15, 827–828].

За даними, вміщеними у часописі „Миссионерское обозрение” у 1904 р., в старообрядницьких посадах і слободах усього нараховувалося вісімнадцять церковнопарафіяльних шкіл із загальною кількістю учнів – 1291 чоловік (720 хлопчиків та 571 дівчинка), з них дітей старовірів було 55 %, тобто вони становили більшість [16, 439 – 440]. Проте, за даними Чернігівської єпархіальної училищної ради, у церковнопарафіяльних школах навчалось близько 21 % старообрядців. Отже, бачимо суттєве завищення місіонерами показників ефективності роботи початкових церковних шкіл і видачу бажаної ситуації за дійсну.

Братством св. Михайла в м.Новозибкові, п.Клинцях Суразького повіту та п.Воронку Стародубського повіту були відкриті спеціальні склади книг антистарообрядницького змісту, а при Стародубському відділенні Братства існувала невелика бібліотека. На їх відкриття, а також на розширення складу в м.Новозибкові у 1893/1894 рр. було витрачено 468 крб. 48 коп. [17, 515]. Книжкові склади вели торгівлю літературою місіонерською та полемічного змісту, іконами, хрестиками та іншими церковними речами. Відзначалося, що ця справа йшла досить успішно. Так, у 1899/1900 рр. Воронківський склад отримав 316, а у 1906 році – 550 крб. прибутку [13, 163; 14, 299]. Працівники цих закладів проводили з відвідувачами бесіди місіонерського характеру. Братство також постачало літературу морально-релігійного змісту до церковних бібліотек старообрядницьких посадів та слобод.

Антистарообрядницька місія у Харківській єпархії була організована дещо інакше. З 1891 р. загальне спостереження за становищем старообрядництва та сектантства та вище спрямування місіонерської діяльності здійснювала спеціальна установа – Єпархіальна рада з місіонерських справ. Ця Рада під головуванням архієпископа Харківського і Охтирського складалася з 10 осіб, з яких лише троє не були священнослужителями [9, 5-5 зв.]. Працівниками на ниві боротьби зі старообрядництвом були єпархіальний місіонер та парафіяльні пастирі. Потрібно зазначити, що через нестачу коштів посаду антистарообрядницького місіонера у Харківській єпархії було запроваджено тільки з 1905 р. До того

часу його обов'язки виконували або священник Харківської єдиновірської церкви, або один з членів Єпархіальної ради. Однак, будучи парафіяльними священиками, вони могли лише зрідка відвідувати райони зі значним старообрядницьким населенням. Так, протягом 1904 р. священник Харківської єдиновірської церкви С. Холопов, виконуючи обов'язки місіонера, відвідав шість населених пунктів. Через категоричну відмову старовірів з'явитися для обговорення питань віри, йому вдалося провести публічні бесіди лише у двох слободах та ще у двох – приватні бесіди з місцевими наставниками [9, 61 зв.-64]. Активність у місіонерській роботі у межах Старобільського повіту виявляв також єдиновірський священник слободи Нижньо-Богданівки Л. Кряковцев. Переважна ж більшість парафіяльного духовенства обмежувалася лише спостереженням за народжуваністю і смертністю у старообрядницьких громадах та за тим, щоб послідовники цього віровчення не поширювали його серед православних. Звіти про діяльність місії у Харківській єпархії містять поодинокі дані про приєднання старовірів до панівної церкви.

Єпархіальна рада своїм коштом здійснювала підписку на місіонерські книги та періодичні видання для поповнення ними церковних бібліотек у парафіях зі значною кількістю старообрядницького населення. Рада опікувалася також книгоношами-місіонерами, яких у єпархії було двоє. Наприклад, протягом 1904 р. вони безкоштовно розповсюдили серед населення до десяти тисяч примірників брошур місіонерського змісту [9, 54].

У Полтавській єпархії мешкала незначна громада старовірів, тому й спеціально організованої антистарообрядницької місії тут не існувало. Більшість представників конфесії традиційно проживала у Кременчуці та Костянтиноградському повіті. Певний вплив на них міг здійснюватися лише через організацію бесід, що траплялося вкрай рідко, та через просвітницьку діяльність початкових церковних шкіл. Зокрема, у Кременчуці з восьми таких шкіл три (Різдво-Богородична, Покровська та Хрестоздвиженська) були єдиновірськими. Подібні школи існували також у селах Старовірівці та Берестовеньці Костянтиноградського повіту, але вони не мали власних приміщень [18, 189].

Таким чином, для православної церкви старообрядництво на рубежі XIX–XX ст. залишалося одним з головних конкурентів у боротьбі за паству, і протистояння з ним після урядових послаблень репресивної політики лише посилювалося. Священнослужителі панівної церкви вважали, що старовіри отримали певні переваги порівняно з офіційним православ'ям, а світська влада залишила їх без належної підтримки. Вперше боротьба зі старообрядництвом стала виключно внутрішньоцерковною справою, до чого більшість провінційного духовенства виявилася неготовою. В цілому роботу антистарообрядницької місії на Лівобережній Україні важко назвати ефективною. Успішності полеміко-місіонерської роботи не сприяв, зокрема, той факт, що більшість антистарообрядницьких місіонерів не мали вищої богословської освіти. Водночас працівники місії відзначали обізнаність старовірів та їхніх наставників у питаннях віри. Старообрядники також обережно

ставились до можливості навчання підростаючого покоління у церковних школах, оскільки не бажали, щоб православні священики викладали їхнім дітям Закон Божий і переконали у помилковості їхнього віровчення. Отже, активізація роботи антистарообрядницької місії була своєрідною захисною реакцією панівної церкви на процес лібералізації віросповідної політики держави.

Перспективи подальшої розробки теми автор вбачає у розширенні географічних та хронологічних меж дослідження, а також у комплексному аналізі політики як духовної, так і світської влади щодо старообрядництва.

1. Смирнов Н.А. Миссионерская деятельность церкви (Вторая половина XIX в. – 1917 г.) / Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.И.Клибанов. – М.: Политиздат, 1989 – 719 с.
2. Жилко С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
3. Прозоров И.А. История старообрядчества. – М.: Старообрядческое издательство «Третий Рим», 2002. – 227 с.
4. Полонский А. Православия церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. – 1996. – №1. – С.8–25.
5. Шугальова І. Братські традиції в українській православній церкві другої половини XIX ст. / Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнародної наукової конференції. – Львів: Логос, 2003. Кн.1. – С.637–642.
6. Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.86–98.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.242.
8. Число сектантов в России // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №6. – С.218–220.
9. Державний архів Харківської області. – Ф.40. – Оп.71. – Спр.1702.
10. Правила об устройстве миссий и о способе действий миссионеров и пастырей церкви по отношению к раскольникам и сектантам // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – №19. – С.635–651.
11. Бодянский Н. Деятельность православной миссии // Миссионерское обозрение. – 1915. – №3. – С.471–479.
12. Устав Братства святого Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утверждённый Его Пресвященством Препосвященнейшим Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 августа 1888 года // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – №17. – С.579–590.
13. Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за двенадцатый год существования (20 сентября 1899 г. – 20 сентября 1900 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – №8. – С.154–178.
14. Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за восемнадцатый год существования (1 января 1906 г. – 1 января 1907 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1907. – №13. – С.331–376.
15. Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за восьмой год существования (20 сентября 1895 г. – 20 сентября 1896 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1897. – №24. – С.804–828.
16. Дрибинцев Г. Церковные школы в единоверческих приходах Черниговской епархии и их миссионерское значение // Миссионерское обозрение. – 1905. – №8. – С.439–444.
17. Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за шестой год

существования его (20 сентября 1893 г. – 20 сентября 1894 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – №12. – С.502-552.

18. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1903/1904 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №10. – С.189-206.

І. М. Петренко

РОЛЬ ПРИВАТНОЇ ІНІЦІАТИВИ У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1884 – 1917 рр.)

Історія українського меценатства, благодійництва, приватної ініціативи – складова і невід’ємна частина національної історії. Добродійність є історичною визначеною рисою ментальності українського народу, надзвичайно важливою і актуальною проблемою. Досвід національних традицій благодійності має важливе значення, адже і сьогодні значна частина наших співвітчизників потребує захисту і допомоги. На сучасному етапі освіта все більше звертається до основ духовності нашого народу. Впродовж століть навчально-виховний процес в українській початковій школі був поєднаний із засвоєнням християнських цінностей, що позитивно впливало на формування духовної сфери у свідомості учнів. Вивчення розвитку церковнопарафіальних шкіл Лівобережної України не може бути повноцінним без досконального та детального дослідження добродійної діяльності приватних осіб, тому що вони відіграли далеко не останню роль у їх діяльності. Таким чином, вивчення історії добродійності та меценатства в Україні, особливо в галузі освіти, потребує ґрунтовного дослідження й популяризації, адже ця сторінка історії належить до найцікавіших сторінок нашого минулого і сучасного життя.

Питання про матеріальне забезпечення церковнопарафіальних шкіл Лівобережної України протягом 1884 – 1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності, адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною навчальною літературою, наочними приладами та кваліфікованим педагогічним персоналом. Наявність цих складових гарантувала ефективність навчання та виховання у школі. Невипадково спостерігач церковнопарафіальних шкіл Російської імперії зауважував у 1897 році, що шкільне приміщення, вчитель і книга є трьома наріжними складовими церковно-шкільного життя [1, 183]. Саме допомогу в забезпеченні шкіл цими складовими і покликані були надавати приватні особи.

Роль приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіальних шкіл належить до маловивчених проблем. У радянські часи будь-які публікації з проблем меценатства, благодійництва не заохочувалися. На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України вперше почав досліджувати В. Й. Борисенко. Однак його робота обмежується 60 – 90-ми роками XIX ст., у ній недооцінюється значення приватних осіб, благодійників, у діяльності церковних шкіл [2]. Дослідження С. О. Гладкого обмежується аналізом

діяльності православного парафіяльного духовенства у церковнопарафіальних школах, при цьому автор майже не вивчає участь світських приватних осіб у роботі цих закладів, а також поза його увагою залишилася друга половина XIX ст. – період найвищого розквіту шкіл даного типу [3]. Дисертацію Г. В. Степаненко присвячено вивченню освітньої діяльності православного духовенства в Україні в XIX – на початку XX ст. Авторка не ставила перед собою мети з’ясувати роль саме приватних світських осіб, які щедро жертвували кошти на навчання сільських дітей [4].

Це дослідження присвячене таким невирішеним раніше частинам загальної проблеми, як розкрити роль та значенню приватної ініціативи, благодійників, меценатів у сфері створення, підтримка та забезпечення належної роботи церковнопарафіальних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

З огляду на це мета статті, у якій використано архівні документи та періодичні видання, полягає у висвітленні основних напрямів добродійної діяльності приватних осіб, благодійників з підтримки й налагодження ефективної діяльності церковнопарафіальних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їх існування. У §2 „Правил про церковнопарафіальні школи” 1884 року зазначено, що школи цього типу відкривалися парафіяльним священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб єпархіального й вищого духовного начальства, а також казни [5, 12]. Однак держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття та утримання їх на плечі православного парафіяльного духовенства і місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіальних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих закладів були місцеві: від сільських громад надходило 190 903 крб. 71 коп., від батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55 500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., від земств – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало лише 58 крб.) [6, 675]. Перше велике асигнування на церковнопарафіальні школи від казни надійшло в 1896 році у розмірі 3 000 000 крб.

У §3 „Положення про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року йшлося проте, що школи цього типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що асигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не було введено земські заклади [7, 366].